

Syntaktický seminář, handout 1

Pavel Caha

Září 2014

1 Co je syntax

- (1) **Syntax / skladba:** vědecké studium toho, jak z lexikálních jednotek vznikají složené výrazy
- lexikální jednotka: uspořádaná dvojice <zvuk, význam>, atom syntaktické reprezentace
 - syntax přeneseně: spojování lexikálních jednotek do složených výrazů
- Schopnost syntaxe je specificky lidská vlastnost
 - lidé se učí jazyk instinktivně (šimpanz ve stejném prostředí se naučí lexikální jednotky, ale ne syntax)¹
 - písňe ptáků mají v určitých ohledech podobnou stavbu jako zvuk lidské řeči ('slabiky'), ale nemají význam
 - Studium syntaxe nám přináší poznatky o jedinečné lidské vlastnosti, která je součástí naší biologické výbavy
- (2) **Jakou povahu má spojení lexikálních jednotek?**
- hierarchickou (ne lineární)
 - Zjistíme to podle toho, jak fungují pravidla.² Jaké pojmy se vyskytují v těchto pravidlech? Jsou to pojmy jako "první jednotka v řetězci," nebo "hierarchicky nejvyšší prvek"? Pokud pravidla nejde formulovat na základě lineárního uspořádání, jazyk není lineární řetězec: má strukturu.

2 Zjišťovací otázky: hierarchie vět

- Když se učíme jazyk, učíme se (m.j.) vytvořit popis nějakého stavu nebo děje. Musíme se ale také naučit zeptat, zda daný stav nebo děj nastal. Takovým větám se tradičně říká otázky zjišťovací. Mezi příslušnými oznamovacími a zjišťovacími větami existuje v jazycích určitý vztah. Praktické gramatiky cizích jazyků většinou takové pravidlo obsahují. Jaké je toto pravidlo v češtině? Zjistíme to tak, že budeme pozorovat páry vět oznamovacích vs. tázacích (minimální páry vět).

O pravidle pak budeme předpokládat, že nějakým způsobem charakterizuje naši schopnost používat jazyk: budeme předpokládat, že toto pravidlo existuje – byť nevědomě – v našem mozku, a jeho povaha nám může něco říci o tom, jak je v našem mozku jazyk uložen.

Pokud mluvíte česky, pak toto pravidlo 'znáte,' i když o tom nevíte. Tacitní znalost – jako jezdit na kole – umíte to, ale blbě se to vysvětluje. Platónský problém.

- (3) **Minimální pár:** oznamovací a tázací věta
- Ten lupič v tý černý bundě byl vysokej.
 - Byl ten lupič v tý černý bundě vysokej?

¹Podívejte se třeba na některý z článků Roba Truswella o bonobovi Kanzim.

²To, že produkce jazyka je řízena pravidly, vidíme dobře na dětské řeči (akvizici jazyka).

- (i)
- Petr bude být doma
 - strejdy Erikový auto
 - pět houbách
 - vážený = vázaný; mát = mít; chcem spít = chci spát

- (4) Dvě pravidla, která obě popisují tento minimální pár:
- Pravidlo 1: Zjišťovací otázky mají sloveso nalevo (a speciální intonaci).
 - Pravidlo 2: Zjišťovací otázky mají subjekt po slovese (a speciální intonaci).³
- Jaké pravidlo je správné? Budeme testovat. Uděláme experiment. Jak? Sestrojíme oznamovací větu, kde pravidla (4-a,b) vedou k rozdílným výsledkům. Jedna taková je v (5-a).
- (5) Vejdu s manželkou do bytu, který má být prázdný, ale slyším podezřelé zvuky. Říkám:
- (k manželce): (Ty) tady někdo je.
 - (do éteru:) (Haló,) je tady někdo?
 - (do éteru:) (Haló,) tady je někdo?
- Moje intuice: (5-b) je to, co bych řekl. (5-c) je ‘divný.’ Učeně tomu říkáme neadekvátní / nepřipustné v daném kontextu. Jaké jsou závěry z experimentu?
 - (5-b) je odvozena z (5-a) pravidlem 1 (sloveso nalevo). Toto pravidlo tedy správně popisuje tvorbu otázek. (5-c) je odvozena pravidlem 2 (subjekt za sloveso). Toto pravidlo vede k neadekvátnímu výsledku.
 - Závěr 1: Pravidlo 1 popisuje naše (moje) používání jazyka. Závěr 2: Syntax je empirická věda, formulujeme hypotézy, ověřujeme daty.
 - Pojďme testovat dál. Co když deklarativní věta obsahuje dvě slovesa?
- (6) Ten lupič, kterej držel v ruce pušku, byl vysokej.
- Logicky existují dvě možnosti.
 - Pravidlo 1 je interpretováno lineárně: první sloveso je nalevo.
 - Pravidlo 1 je interpretováno hierarchicky: sloveso z hlavní věty je nalevo (t.j., sloveso z hierarchicky nejbližší věty)
 - Pojďme testovat:
- (7) a. *Držel ten lupič, kterej — v ruce pušku, byl vysokej?
 b. Byl ten lupič, kterej držel v ruce pušku, — vysokej?
- (7-a) je naprosto nesrozumitelná věta. Někdy říkáme negramatická, a označujeme ‘*’. Byla vytvořena lineární aplikací pravidla. Lineární interpretace je tedy nesprávná, protože odvozuje negramatické věty (není deskriptivně adekvátní).
 - (7-b) je naprosto bezchybná otázka. Byla vytvořena hierarchickou/strukturní aplikací Pravidla 1.
 - Můžeme tedy usoudit, že vztah mezi deklarativními a interogativními větami lze postihnout pravidlem, které nutně referuje k nějaké hierarchii vět, a nikoliv k lineárnímu uspořádání vět.
 - Víme, že jazyky se mohou lišit. Ale pokud je známo, neexistuje lidský jazyk s pravidlem: posuň doleva první sloveso v řetězci. Proč ne?
 - Protože to pravidlo se nevztahuje na slova na papíře, ale na reprezentace věty v našem mozku. A ty nemají povahu řetězcu, ale hierarchické struktury.
 - Někdy se používá metafora hardware (mozek), software (konkrétní jazyk). Ta generalizace, kterou jsme našli, není vlastnost konkrétního jazyka (platí pro všechny). Je to generalizace o hardwaru.

³Subjekt (podmět): fráze, která se (i) shoduje se slovesem (ii) má určitou formu (nominativ) (iii) chybí (nelze vyjádřit), když je sloveso v infinitivu.

3 Kde vyjadřujeme shodu

- (8) Podívejte se na následující věty:
- Petr kouří.
 - Petr přestává kouřit.
 - *Petr přestat kouří.
 - *Petr přestává kouří.
- Ve větě je jen jedna shoda v osobě, viz (8-d).
 - Na jakém slovese je tato shoda?
- (9) Sloves může být dost:
- Petr nakupuje.
 - Petr chodí nakupovat.
 - Petr začal chodit nakupovat.
 - Petr musí začít chodit nakupovat.
 - Petr bude muset začít chodit nakupovat.
- (10) ... a pořád je to jedna věta, viz klitika
- Petr **se** bude muset začít chodit **holit** do koupelny.
- (11) Pravidlo pro umístění subjekt predikátové shody
- První (lineárně nejbližší levému kraji) sloveso nese shodu.
 - 'Hierarchicky/sémanticky' nejvyšší sloveso nese shodu.
(Hierarchie ČAS > MODALITA > FÁZE > DĚJ / STAV)
- Tato pravidla jsou do značné míry ekvivalentní, protože slovesa jsou seřazena poměrně rigidně:
- (12)
- *Petr se chodit muset holit bude začít do koupelny. (24513)
 - *Petr se bude muset chodit začít holit do koupelny. (12435)
 - *Petr se bude začít muset chodit holit do koupelny. (13245)
 - ... (*21345, ... , $5 \times 4 \times 3 \times 2 = 120$)
- (13)
- Petr bude muset začít chodit nakupovat
 - *Petr bude nakupovat chodit začít muset. (= Němčina, 54321+V2=X-1-5-4-3-2)
 - ...
- Ale existují povolené modifikace:
- (14)
- Nakupovat musí začít chodit Petr. (4 ... 1-2-3)
 - Chodit nakupovat bude muset začít Petr. (3-4 ... 1-2)
- Tyto modifikace nám dovolují testovat, jestli pozice shody je dána lineárně nebo ne. (14) ukazuje, že shoda je pořád na tom stejném slovese. Tedy nikoliv na prvním (což by vedlo k ngramatické větě (15)), ale na hierarchicky nejvyšším.
- (15) *Nakupuje muset začít chodit Petr. (5 ... 1-2-3-4)
- Pravidlo pro shodu: existuje hierarchie sloves v rámci věty. Subjekt-predikátová shode je realizována na hierarchicky nejvyšším slovese (ne na prvním v řetězci).
 - Je banální se takovými věcmi zabývat? Jako vědci se tomu ale musíme naučit divit. Jsou pravidla nějakého lidského jazyka lineární? Pokud ne, proč ne?
 - Před chvílí jsme si řekli, že je tak kvůli tomu, jak je jazyk reprezentován v mozku – pomocí hierarchie, ne řetězce. Ale to jsme viděli jen pro poměr mezi větami. Teď vidíme úplně to samé, ale v rámci věty. Také jsme prozkoumali nové pravidlo.

4 Zpátky k otázkám

- Jde také ukázat, že i pravidlo pro otázky je citlivé k hierarchii sloves uvnitř jedné věty.

(16) Podívejte se na následující věty:

- Petr kouří.
- Petr přestává kouřit.
- Petr musí přestat kouřit.
- Petr bude muset přestat kouřit.

(17) K nim můžeme zformulovat následující otázky:

- Kouří Petr?
- Přestává Petr kouřit?
- Musí Petr přestat kouřit?
- Bude Petr muset přestat kouřit?

(18) Pravidlo pro otázky:

‘Hierarchicky/sémanticky’ nejvyšší sloveso z hlavní věty musí doleva.
(Hierarchie CAS > MOD > FÁZE > DĚJ / STAV)

- Mohli bychom také říci: finitní sloveso musí být nalevo — ale to se dostáváme zpátky k tomu, kde je shoda, což je samo o sobě hierarchické pravidlo. Co si ale ještě ukážeme, je test následující hypotézy:

(19) **Posunujeme jenom jedno sloveso**

- Já si nejsem úplně jistý, že je to pravda. Ale chci ukázat, jak to testovat, a reflektovat nad vlastní metodologií.
- (19) se těžko dokazuje, protože existují otázky jako (20-a), kde to vypadá, že jsme (v porovnání s (16-b)) posunuli obě slovesa před subjekt. Ale to není jasné, protože tato otázka může být odovzena z (20-b) a ne z (16-b).

(20) a. Přestává kouřit Petr?
b. Kouřit přestává Petr.

- Jak postupovat? Musíme nějak zajistit, aby (20-b) nemohla tvořit dostupný zdroj otázky. Vytvoříme kontext, kde (20-b) nejde použít, a tak ji vyloučíme jako možný zdroj otázky. Tato problematika spadá pod tzv. aktuální členění větné.⁴
- Máme situaci, kdy na Islandu stoupá ze sopky hustý kouř, který znemožňuje lety po celé Evropě. Petr a Karel jsou na Islandu na konferenci, a jen čekají, až budou moct letět domů. Karel se jde zaptat na recepci, jak to s tou sopkou vypadá. Pak přijde k Petrovi na pokoj a hned volá:

(21) a. Hurááá, ta sopka přestává kouřit, zítra můžem letět dom.
b. *Hurááá, kouřit přestává ta sopka, zítra můžem letět dom.

- Výsledek: našli jsme kontext, který vylučuje použití oznamovací věty se slovosledem Vinf-Vfin-Subj. Pokud je věta (20-a) odvozena z (20-b), pak by v daném kontextu měla být otázka typu (20-a) rovněž nepřijatelná. Tedy testujme.
- Na Islandu stoupá ze sopky hustý kouř, který znemožňuje lety po celé Evropě. Petr a Karel jsou na Islandu na konferenci, a jen čekají, až budou moci letět domů. Karel se jde zaptat na recepci, jak to s tou sopkou vypadá. Pak přijde k Petrovi na pokoj, a ten se ho hned ptá

(22) a. Tak co, přestává ta sopka kouřit, nebo ne?
b. ?Tak co, přestává kouřit ta sopka, nebo ne?

- Vidíme, že v kontextu, kde je v oznamovací větě uspořádání Subj-Vfin-Vinf, je otázka Vfin-Subj-Vinf, tj. (22-a), perfektní. (22-b) je pochybná věta, dělám otazník.

⁴Úkol: vezměte si EŠČ, najděte si příslušné heslo, seznámte se s jeho obsahem a se souvisejícími hesly.

- Podle mě je (22-b) docela dobrá se stoupavou intonací na slovese, a subjektem deakcentovaným – jako vysvětlující doplněk. *Přestává kouřit? (myslím) ta sopka.*
 - (22-b) se mi zdá horší, pokud realizují stoupavou intonaci na subjektu.
- Co to znamená? Pokud jsou moje intuice "správné," pak je (22-b) v relevantním smyslu negramatická. Tedy bychom neměli dovolit, aby ji bylo možno odvodit z (21-a) tak, že bychom posunuli obě dvě slovesa. To znamená, že pravidlo musí něco takového vyloučit: posunujeme jenom jedno sloveso.
 - Určitě jste si všimli, že to, co děláme, je na hony vzdáleno školské gramatice. My se tady nabavíme o tom, co je správně. My si klademe otázku: jak funguje jazyk? Jaké obecné vlastnosti nají jeho pravidla? V našem případě: jsou pravidla 'ekonomická'? (Tj. minimalizují to, co se musí posunout, nebo ne?) Snažíme se porozumět našim intuicím o jazyce, abychom na tyto otázky poskytly nějakou odpověď.

5 Co jsme zjistili

- (23)
- a. V otázkách posunujeme doleva sloveso z hierarchicky nejvyšší věty
 - b. Shoda je na hierarchicky nejvyšším slovese
 - c. To samé sloveso se posunuje v otázkách
 - d. Tato hierarchie určuje základní pořádek sloves
 - e. Domácí úkol: negace se chová podobně
- Pojem hierarchicky nejvyššího slovesa se vyskytuje v různých pravidlech (shoda, otázka, negace).
 - Stejně tak se zdá, že pojem 'první sloveso v řetězci' se nevyskytuje v žádném pravidle.
 - Pokud je to pravda, a je to tak i v jiných jazycích, existují univerzální aspekty jazyka. Oblasti, kde se jazyky neliší. Proč?
 - Zatím jen píšeme pravidla v próze. Formát těchto pravidel dovoluje napsat v podstatě jakékoliv pravidlo. To je špatně.
 - Pokusíme se sestavit teorii syntaxe, která nám poskytne odpověď'. Intuice: součástí této teorie bude (i) struktura (ii) něco jako princip lenosti či minimálního úsilí. Otázky se tvoří posunem slovesa – udělám naprosté minimum, abych splnil pravidlo, posunu jen jednu věc, a to tu nejbližší. Shoda/Negace musí na sloveso: vybere si to nejbližší.

6 Úkoly

- (24) Podívejte se na následující věty:
- a. Petr kouří.
 - b. Petr přestává kouřit.
 - c. Petr musí přestat kouřit.
 - d. Petr bude muset přestat kouřit.
- (25) Úkol 1
Na kterém slovese by byla vyjádřena větná negace?⁵ Zformulujte dvě pravidla: lineární a strukturní.
- (26) Podívejte se na následující věty:
- a. Kouřit Petr přestal.
 - b. Přestat kouřit Petr musí.
- (27) Úkol 2
- a. Představují tyto příklady problém pro nějakou z formulací pravidel pro negaci?

⁵Větná negace: Taková negace, která popírá platnost celé věty. Dá se vyjádřit: Není pravda, že X (X = Petr kouří, ...). Odlišuje se od částečné negace, která neguje jen část významu: Petr kouří ne Startky, ale Sparty (negace se vztahuje jen na předmět slovesa).

- b. Pomáhají nám tyto věty vybrat mezi lineárním a strukturním pohledem na pravidlo o negaci?
- (28) Podívejte se na následující věty:
- a. Já jsem kouřil.
 - b. Já jsem přestal kouřit.
 - c. Já jsem musel přestat kouřit.
 - d. Já bych přestal kouřit.
 - e. Já bych musel přestat kouřit.
- (29) Úkol 3
- a. Představují tyto příklady problém pro formulaci pravidel pro negaci?
 - b. Pokud ano, reformulujte pravidlo tak, aby popisovalo i příklady v (28). Jaký nový pojem potřebujeme, aby pravidla fungovala?
- (30) Úkol 4
- a. Testujte pravidlo pro zjišťovací otázky (18) na větách v (28). Jaké sloveso musí doleva? Pokud pravidlo nefunguje, zformulujte ho tak, aby správně fungovalo i v příkladech (28).
 - b. Porovnejte pravidlo pro otázky s pravidlem pro umístění negace. Co jsme zjistili?
 - c. Zamyslete se nad tím, jak funguje pravidlo pro shodu (18) v příkladech (28). Musíme ho měnit?
 - d. Porovnejte pravidlo pro subjekt predikaátovou shodu s pravidlem pro negaci a otázky. Co jsme zjistili? Přemýšlejte nad tím, proč jsou některá pravidla stejná, a některá jiná. Formulujte hypotézu, a zkuste ji testovat.